

SĄMOKSLAS KAIP POLITIKOS MOKSLO IR LIBERALIOS VISUOMENĖS PROBLEMA*

Alvydas Jokubaitis

Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių
ir politikos mokslų instituto
Politikos teorijos katedra
Vokiečių g. 10, LT-01130 Vilnius
El. paštas: Alvydas.Jokubaitis@takas.lt

Straipsnis skirtas šiuolaikinės politinės filosofijos nuošalyje likusiai sąmokslu problemai. Sąmokslas yra didelis iššūkis pozityvistinei mokslo sampratai. Karlo R. Popperio sąmokslu teorijos kritika prieštarauja pagrindinėms šio autoriaus metodologinėms nuostatom. Popperio požiūris į sąmokslu teoriją gali būti apibūdintas kaip nenuoseklus ir vienpusiškas. Sąmokslas yra didelis iššūkis liberalizmo politinei filosofijai. Daugelis autorių mano, kad sąmokslas yra mažai reikšmingas liberalios visuomenės gyvenimo elementas. Tai menkai pagrįstas požiūris. Net pačioje liberaliausioje visuomenėje veikia daugybė slaptų susitarimų, viešai nematomų politinio gyvenimo subjektų ir manipuliacijų viešąja nuomone. Kai kurie dabartinių liberalių visuomenių politinio gyvenimo reiškiniai verčia naujai pažvelgti į sąmokslu fenomeną.

Reikšminiai žodžiai: sąmokslas, sąmokslu teorija, pozityvizmas, liberalizmas.

Sąmokslas yra keistas politinio gyvenimo reiškinys. Mūsų kasdienis politinis gyvenimas neįsivaizduojamas be „sąmokslu“ sąvokos vartojimo, tačiau politikos mokslininkai yra beveik visiškai nusišalinę nuo šio reiškinio nagrinėjimo. Kai kurie autoriai tvirtina, kad mes gyvename paranojiškos, susižavėjimu sąmokslais grįstos politinės kultūros laikais (Hofstadter 1964: 77–86). Tačiau šis reiškinys beveik visiškai nepasiduoda moksliniam tyrinėjimui. Politikos mokslų specialistai dažnai veidmainiau-

ja – jie savo kasdieniame gyvenime vartoja „sąmokslu“ sąvoką, tačiau jos neįsileidžia į mokslinį diskursą.

Su sąmokslu tema geriau tvarkosi tik istorikai, gebantys rasti archyvinės medžiagos ankstesnių laikų sąmokslams įrodyti. Tačiau apie šį reiškinį beveik nieko negali pasakyti sociologai, kurie visada save linkę pristatyti kaip stipriausią politikos mokslų padalinį. Netinka visi sociologų naudojami tyrimo metodai. Jie gali nagrinėti nebent tik sąmokslu vaizdinio funkcionavimą piliečių savivokoje, tačiau negali išmatuoti sąmokslu paplitimo, apklausti jų dalyvių arba kaip nors nustatyti šios politinės veiklos priemonės efektyvumą. Susidūrusi su

* Dėkoju Raimundui Lopatai, pasiūliusiam nagrinėti šią temą, ir Andriui Bielskiui, pateikusiam daug vertingų pastabų.

sąmokslu sociologija atrodo apgailėtina. Istoriškai taip pat dažnai prigalvoja nebūtų dalykų¹, tačiau jų pranašumas prieš sociologus nekelia abejonių – jie bent jau randa empirinės medžiagos, leidžiančios pradėti atidesnį šios temos nagrinėjimą.

Šio straipsnio tikslas – į politinio sąmokslu fenomeną pažvelgti iš filosofinės perspektyvos. Dėl savo slaptumo sąmokslas yra labai filosofiškas dalykas. Šis politinio gyvenimo reiškiny sunkiai pasiduoda empiriniams tyrinėjimams ir yra apgaubtas įvairiausių spekuliacijų. Sąmokslas visada numato kažką anapus mūsų įprastinio pažinimo ir supratimo. Kalbėdami apie šį reiškinį, filosofai jaučiasi daug tvirtiau negu jų kolegos, atstovaujantys empiriniams mokslams. Taip atsitinka todėl, kad jiems rūpi ne konkretūs sąmokslu faktai, bet pats šios sąvokos vartojimas. Klausimai „kas yra sąmokslas?“ ir „ką reiškia pažinti sąmokslą?“ priskirtini filosofinių klausimų kategorijai.

Mokslo filosofai dažniausiai atmeta sąmokslu teorijas dėl jų menko pagrįstumo. Tai ryškiai rodo Karlo Popperio atvejis. Šio autoriaus nuomone, sąmokslu teorijos yra primityvus prietaras. Popperis nurodo du pagrindinius argumentus, nukreiptus prieš sąmokslu teorijas: 1) sąmokslu nėra dažnas visuomenės gyvenimo reiškinys ir nedaro jokios didesnės įtakos, 2) sąmokslu retai būna sėkmingi (Popper 1959: 281). Abu šie argumentai stebina savo spekuliatyvumu. Vargu ar Popperis galėjo ką nors pagrįstesnio pasakyti apie sąmokslu dažnumą, jų įtaką visuomenei ir efektyvumą, ta-

¹ Rašydamas apie Mykolo Riomerio masonišką veiklą, lenkų istorikas Zbigniewas Solakas nurodo: „Buvusios Lietuvos Didžiosios kunigaikštystės žemių, ir konkrečiai Vilniaus, masonų veikla iki Pirmojo pasaulinio karo turi pakankamai gausią literatūrą. Tačiau dauguma pranešimų ir darbų, ypač iš ankstesnių laikų, lieka spėlionių lygmenyje...“ (Žr. Solak 2004: 162–163).

čiau jis tvirtina, jog tai rimtesnio tyrinėjimo nevertas dalykas. Toks tvirtinimas prieštarauja jo paties puoselėjai empirinio tyrinėjimo logikai, kuri reikalauja empirinių įrodymų ir falsifikuojamų hipotezių, o ne filosofinių spekuliacijų kalbos.

Kalbėdamas apie sąmokslą, Popperis nesilaikė savo paties metodologinės programos. Veikale „Atviroji visuomenė ir jos priešai“ jis tvirtina, kad „tik nedaugelis sąmokslu pasirodo esą sėkmingi. *Sąmokslininkai retai pasinaudoja savo mokslo rezultatais*“ (Popper 1998: 318). Tai spekuliatyvus, jokiais empiriniais tyrimais nepagrįstas teiginys. Būdamas nuoseklus empirikas, Popperis turėjo vengti tokio pobūdžio tvirtinimų. Jis pripažino sąmokslus, bet nesiremdamas jokiais empiriniais faktais atmetė kai kurias juos aiškinančias teorijas. Charleso Pidgeno nuomone, buvo sukurta gana keista situacija: sąmokslininkai galėjo sakyti, kad jie nėra sąmokslininkai, nes tai neįmanoma pagal Popperio pasiūlytą sąmokslu teorijos kritiką (Pidgen 1995: 13).

Nuosekliai laikantis pozityvistinio mąstymo logikos, sąmokslą labiausiai tiktų apibūdinti Ludwigo Wittgensteino žodžiais: „apie ką negalima kalbėti, apie tai reikia tylėti“ (Wittgensteinas 1995: 112). Tai daug atsargesnis ir pozityvizmo filosofijos intencijas labiau atitinkantis požiūris. Popperis sau leido kalbėti apie tai, kas pagal empirinio tyrimo logiką reikalavo tylėti. Kritikuodamas perdėtas sąmokslu teorijų kūrėjų pretenzijas, jis metėsi į kitą kraštutinumą – pradėjo kalbėti apie bet kokios sąmokslu teorijos klaidingumą. Daug prasmingesnis atrodo Davido Coady siūlomas vidurio kelias tarp paranojiško susižavėjimo sąmokslu ir naivaus požiūrio į juos (Coady 2003: 209). Popperio požiūris į sąmokslu teoriją priskirtinas prie naivųjų.

Sąmokslu problemai spręsti galima pritaikyti „Pascalio lažybų“ idėją. Blaise'as Pascalis

įrodinėjo, kad tikėjimas į Dievą labiau apsimokėtų net ir tuo atveju, jeigu paaiškėtų, kad Dievo nėra. Tą patį galima pasakyti apie sąmokslų nagrinėjimą: palikę šią sudėtingą politinio gyvenimo problemą nuošalyje mes pralaimėtume daugiau, negu imdamiesi jos tyrinėjimo. Tai reiškia, kad sąmokslus verta tyrinėti net tada, kai jie yra sunkiai mokslinei analizei prieinamas dalykas. Taip galima laimėti daugiau, negu pasirinkus priešingą kelią. Būtina rimtai traktuoti šį iš pirmo žvilgsnio nerimtai atrodantį politinio gyvenimo reiškinį. Jeigu paaiškės, kad tai – nieko vertas dalykas, mes pralaimėsime mažiau, negu iškart atmesdami bet kokius jo tyrinėjimus.

Sąmokslų pažinimas turi daug loterijos elementų. Briano Keeley nuomone, šio reiškinio pažinimui galima pritaikyti loterijos paradoksą: „net jeigu jokia atskira globalaus sąmokslų teorija nėra patvirtinta, mes vis dėlto turime pagrindą manyti, jog tikėtina (ir net neabejotina), kad bent viena globalaus sąmokslų teorija iš tikrųjų veikia“ (Keeley 2003: 108). Tai svarbus sąmokslų problemos aspektas. Bet koks sąmokslų išaiškinimas atsitiktinius įvykius turi paversti būtiniais: „Tai, ką jūs manėte esant vien atsitiktiniais sutapimais, gali tapti apgalvotu sukabinimu“ (Bersani 1989: 102).

Sąmokslų egzistavimą patvirtina tiek patys jo dalyviai (ypač pučų atveju), tiek istorikai. Tačiau šį politinio gyvenimo reiškinį visada sunku įrodyti dėl jo slaptumo. Sąmokslininkai pateisina savo vardą ne tik kitų politinio gyvenimo dalyvių, bet ir mokslų atžvilgiu – apie jų veiklą sunku ką nors patikimai pasakyti. Susidūrę su šiuo reiškiniumi, politikos mokslų specialistai jaučiasi nepatogiai. Panašiai jaučiasi dalis psichologų, girdėdami kalbas apie parapsichologiją, arba chemikai, kalbėdami apie alchemiją. Visais šiais atvejais įžengiami į sunkiai įrodomo ir mažai patikimo pažinimo sritį.

Vadinamoji sąmokslų teorija² yra paradoksalus dalykas – ji nepaiso griežto mokslinio mąstymo standartų, nors kartu stengiasi pasirodyti kaip ganėtina mokslinis dalykas. Ši teorija dažniausiai yra ne metodiško mokslinio tyrimo, bet poetinės vaizduotės kūrinys. Net menkiausia užuomina apie sąmokslą labai stipriai sužadina žmonių vaizduotę. Tai viena populiariausių grožinės literatūros, kino ar publicistikos temų. Užtenka net menkiausias užuominas apie sąmokslą, kad vaizduotė pakryptų kokio nors didelio (dažniausiai pasaulinio) sąmokslų kryptimi. Nors sąmokslų teorijos menkai įtikina mokslininkus, paprasti piliečiai jomis yra linkę patikėti itin lengvai.

Sunku surasti kokį nors reikšmingesnį politinio gyvenimo įvykį, kuris neapauktų sąmokslų teorijos argumentais. Be sąmokslų elemento neišivaizduojamos revoliucijos, pagrindinio veikla, perversmai, pasikėsinimai, organizuoti nusikaltimai ir net daugybė korupcijos atvejų. Kiekvienos šalies piliečiai susiduria su sąmokslų kūrimo ir demaskavimo reiškiniais. Visada galima nurodyti daugybę plačiai aptariamų sąmokslų atvejų. Kas, tarkime, stovėjo už Abrahomo Lincolno, Johno Kenedy ar Lee Harvey Oswald nužudymo? Kaip į valdžią atėjo Rusijos prezidentas Vladimiras Putinas? Kas stovėjo už 2001 metų rugsėjo 11 dienos įvykių? Kiek įtakingos didžiųjų valstybių slaptosios tarnybos? Kokia yra tikroji masonų ložių įtaka? Kas kontroliuoja pasaulio finansinius srautus?

Toliau šiame straipsnyje dėmesį telksime į du sąmokslų problemos aspektus. Vienas jų gali būti apibūdintas kaip epistemologinis, o kitas – kaip moralinis. Epistemologinis sąmokslų problemos aspektas yra susietas su šio reiš-

² Lee Beshamas siūlo tokį sąmokslų teorijos apibrėžimą: „Svarbių įvykių aiškinimas, paremtas prielaida apie sąmoningą apgavystę ir manipuliaciją, kurią sukuria šiuose įvykiuose dalyvaujantys, jų paveikti arba jų liudininkais esantys žmonės“ (Besham 2001: 265).

kinio pažinimu. Kodėl sąmokslas taip sunkiai pasiduoda moksliniam pažinimui? Moralinis problemos aspektas nurodo į sąmokslą iššūkius liberaliai visuomenei. Daugelis dabartinių autorių mano, kad sąmokslas yra mažai reikšmingas liberalios visuomenės gyvenimo elementas. Tai mažai pagrįstas požiūris, kurį galima apibūdinti kaip tam tikrą normatyvinę prielaidą, o ne empiriškai įrodytą faktą. Net pačių liberaliausių visuomenių piliečiai yra verčiami abejoti, ar jų visuomenė yra pasiekusi tokį politinio gyvenimo viešumo, skaidrumo ir perregimumo lygį, kad nebūtų prasmės kalbėti apie valdžios siekimą slaptomis intrigomis, suokalbais ir sąmokslais.

Sąmokslų esama ne tik politikoje, bet ir kitose visuomenės gyvenimo srityse. Tačiau politikoje jų reikšmė didžiausia: slapta paveikus politinę valdžią, atsiveria kelias daryti įtaką kitoms visuomenės gyvenimo sritims. Teisiniškai sąmokslą apibrėžia kaip „dviejų ar daugiau žmonių susivienijimą atlikti veiksmą, kuris neteisėtas savaime arba atliekamas neteisėtomis priemonėmis“ (Abbate 1974: 296). Šiame apibrėžime svarbiausias dalykas yra neteisėta kelių žmonių veikla pagal iš anksto suderintą schemą. Daugelio šalių baudžiamuosiuose kodeksuose nėra tiesioginių nuorodų į sąmokslą. Šį dalyką dažniausiai atitinka atskiros nuskalstamos veikos – valstybės perversmo organizavimas, antikonstitucinių grupių ar organizacijų kūrimas ir veikla.

Sąmokslai visada pasižymėjo bloga reputacija, tačiau toks jų teisinis apibrėžimas yra neabejotinai per siauras. Sunku sutikti ir vien su neigiamu šio reiškinio vertinimu. Šalia tikrai gėdingų, nesunku rasti ir neteisėtus, bet kilnių politinių tikslų įkvėptus sąmokslus. Tarp tokių galima nurodyti 1944 metų pasikėsinimą į Hitlerį, organizuotą žydų gelbėjimą nacių okupacijos metais, pasipriešinimą sovietų ar bet kuriai kitai okupacijai. Didelis pirmiau pateikto

apibrėžimo trūkumas yra tas, kad jis nieko nesako apie sąmokslą slaptumą. Sąmokslų organizatoriai politinį gyvenimą bando paveikti slaptomis priemonėmis. Nors ir šiuo atveju slaptumas nėra blogis savaime. Apie tai gerai pasakė Georgas Simmelis: „slaptumas yra universali sociologinė forma, neturinti nieko bendra su jo turinio moraliniu vertinimu. Slaptumas gali apimti aukščiausias vertybes, [...] Kita vertus, ne slaptumas yra tiesioginiame sąryšyje su blogiu, bet šis – su slaptumu“ (Simmel 1906: 463).

Sąmokslas sietinas ne tik su valstybės perversmu ir antikonstitucinių grupių kūrimu, bet ir su tomis veiklomis, kurias angliškai kalbantys žmonės apibūdina *cabal* terminu. Tai viena iš politinės veiklos strategijų, grįsta slaptomis intrigomis. Net pačioje liberaliausioje visuomenėje veikia daugybė slaptų susitarimų. Sąmokslą galima apibrėžti kaip slaptą, viešai nematomo politinio gyvenimo subjekto įvedimą. Politinė veikla neįsivaizduojama be slaptų politinio gyvenimo subjektų, jų nematomos įtakos ir priešininkų bei visuomenės apgaudinėjimo. Šiuo požiūriu pagrįstas atrodo *Lietuvių kalbos žodyno* kūrėjų pasiūlytas sąmokslą apibrėžimas: 1) slaptas susitarimas prieš ką nors politiniais tikslais, 2) susimokymas, susitarimas ką daryti (Lietuvių 1981: 103).

Įspūdingi pasakojimai apie įtakingus – visą pasaulį apimančius – sąmokslus dažnai užstoja daugybę smulkių politinių sąmokslų. „Per juos daugiau valdovų neteko gyvybės ir valdžios nei per atvirą kovą“, – teigė Niccolo Machiavellis (1992: 313). Šiuolaikinė liberali politika leidžia išvengti didelių sąmokslų, prilygstančių ankstesnių laikų rūmų perversmams ir revoliucijoms. Tačiau tai nereiškia, kad šis politinio gyvenimo elementas yra visiškai išnykęs iš liberalių visuomenių gyvenimo. Sąmokslas šiuo metu yra atsidūręs kažkokoje keistoje situacijoje: net turėdami aiškų jo įrodymą, piliečiai mano, jog apie tai geriau viešai nekalbėti.

Suprasti sąmokslą prigimtį padeda Carlo Schmitt politinė filosofija. Šio autoriaus nuomone, bet kokio politiškumo pagrindas yra draugo ir priešo distinkcija. Jo žodžiais, „[p]asaulis, iš kurio visiškai pašalinta karo galimybė, taikus pasaulis, būtų pasaulis be draugo ir priešo distinkcijos, vadinasi, pasaulis be politikos“ (Schmitt 1996: 35). Draugo ir priešo distinkcija beveik savaime numato sąmokslą. Akivaizdu, kad su priešais galima elgtis kitaip negu su draugais. Suokalbis, melas, apgavystė ir veidmainiavimas yra pateisinamos elgesio su priešais priemonės. Sąmokslas neprivalo būti toks galingas ir įtakingas, kaip tai vaizduoja įvairiausių pasakojimų apie templierius, *Illuminati* ar *New World Order* autoriai. Jam atsirasti pakanka slapto kelių žmonių susitarimo veikti pagal tam tikrą iš anksto suderintą veiksmų planą.

Būdamas slaptas (ar pusiau slaptas) susitarimas, sąmokslas sukuria daugumai politinio gyvenimo dalyvių nematomus užkulisius. Net turėdami pakankamai daug informacijos apie politinių institucijų veiklą, šiuolaikinių liberalių visuomenių piliečiai nežino apie užkulsių įvykius. Politikai lengvai išmoka viešo elgesio ir retorikos taisykles, tačiau tai nereiškia, kad jie visiškai atsisako užkulisinės veiklos. Demokratija yra pajėgi apginti nuo neteisėtų pretenzijų į valdžią, tačiau ji negali apsaugoti nuo didesniais ar mažesniais sąmokslais grįstos politinės kultūros. Tai didelis iššūkis liberalizmo politinei filosofijai: „Jeigu būtų suplanuotas ir primestas platus globalinis sąmokslas, tai mūsų socialinė ir politinė filosofija virstų nieko vertu popieriumi tiems, kurie intelektu ir žodžiu yra jos adeptai“ (Besham 2003: 92).

Sąmokslas kerta tiek per liberalios demokratijos, tiek per politikos mokslo reputaciją. Bertrandas Russellas yra sakęs, jog tai, „ko mokslas negali atrasti, žmonija negali žinoti“ (1998: 27). Žvelgiant iš politinio sąmokslą per-

spektyvos, tai labai abejotinas teiginys. Sąmokslą slaptumas dar nereiškia, kad šio reiškinio nėra. Sąmokslininkai visada žino daugiau negu kiti politinio gyvenimo dalyviai ir mokslininkai. Pastarieji negali atmesti sąmokslą hipotezės, tačiau jie dažniausiai neturi duomenų jai įrodyti.

Russello stiliaus pozityvistai mano, kad mokslinis žinojimas yra vienintelis tikras žinojimas. Jie pripažįsta tik empiriškai įrodytus, patikrintus ir intersubjektyviai kontrolei prieinamus teiginius. Šiuo požiūriu mokslas ir sąmokslas yra du nesutaikomi oponentai. Mokslininkai neneigia politinių sąmokslų galimybės, tačiau jie dažniausiai negali įrodyti jų egzistavimo. Sąmokslas pateisina savo vardą net ir paties tobuliausio mokslinio metodo akivaizdoje. Tai stiprus iššūkis pozityvistinei politikos mokslo sampratai. Kalbėdami apie sąmokslus, pozityvistai nėra pranašesni už kasdienio pasaulio žmones. Visi jų prieš sąmokslą teoriją nukreipti argumentai įtikina tiek pat, kiek ir jų oponentų bandymai sukurti nuoseklią argumentaciją.

Mokslininkams sąmokslas atrodo panašus į stebuklą. Thomas Hobbesas yra sakęs, kad apie stebuklą galima kalbėti tada, kai „tai, kas įvyko, negalėjo įvykti natūraliai“ (Hobbes 1999: 421). Sąmokslas yra nenatūralus dalykas tiek įprastinės viešosios politikos, tiek nusistovėjusio politikos mokslo požiūriu. Susidūrę su sąmokslu, mokslininkai yra priversti apriboti savo pretenzijas. Tai atveria kelią kitiems kalbėjimo apie šį reiškinį būdams. Šio dalyko ekspertais tampa žurnalistai, rašytojai ir kino filmų kūrėjai. Ginčai apie sąmokslą vaidmenį balansuoja tarp dviejų kraštutinių: perdėto mokslininkų atsargumo ir nevaržomos poetinės vaizduotės. Net įtardami sąmokslą grėsmę mokslininkai yra priversti tylėti.

Politisinis sąmokslas yra akibrokštas tikėjimu mokslu grįstai kultūrai. Wittgensteinas eti-

ką yra apibūdinęs kaip faktais grindžiamą mąstymą peržengiantį dalyką. Jo žodžiais, „etika negali būti išreikšta“ (Vitgenšteinas 1995: 110). Šamokslas taip pat yra etinis dalykas – jo dalyviai įsipareigoja vienas kitam ir privalo mokėti rodyti didelę ištikimybę bendram reikalui. Tai leidžia sakyti, jog už mokslo ir šamokslo priešpriešos stovi kita – mokslo ir etikos, fakto ir vertybės priešprieša. Jeigu šamokslininkams pavyksta išlaikyti paslaptį, mokslas yra pasmerktas pralaimėti. Sunku pasakyti, koks yra tikrasis šios šamokslininkų pergalės mastas, tačiau tai – neabejotinas etinio įsipareigojimo triumfas faktais grindžiamo mokslinio pažinimo atžvilgiu.

Prieš gerai organizuotą politinį šamokslą negali atsilaikyti net garsioji „kalinio dilema“. Šios hipotetiškai sumodeliuotos situacijos dalyviai yra paradoksalios būtybės: jos rūpinasi savo nauda, tačiau pasiekia blogesnę rezultatą, negu tvirtai susitardamos su kitais šio intelektualinio eksperimento dalyviais. Tvirtas šamokslas gali įveikti šį individualaus racionalumo paradoksą. Į „kalinio dilemą“ įkėlus politinio šamokslo dalyvius, jie pasiektų ne tik asmeniškai, bet ir visiems bendrai geriausią rezultatą. „Kalinio dilema“ neleidžia žaidėjams derinti savo sprendimų, t. y. daryti įsipareigojančių susitarimų. Šamokslas yra būtent toks susitarimas, ir kuo šis susitarimas tvirtesnis, tuo mažiau prasmės kalbėti apie „kalinio dilemą“.

Vadinamosios „šamokslo teorijos“ yra vertos teorijos vardo, bent jau graikiškąja šio žodžio prasme. Antikos filosofai teoriją suprato pagal teatro spektaklio analogiją – tiek teatro žiūrovai, tiek mokslininkai turi suprasti jiems atsiveriančių reginių prasmę. Šamokslo teorijos kūrėjai siekia paaiškinti sunkiai paaiškinamą dalyką – jie bando nustatyti priežastinius ryšius tarp politinių veikėjų intencijų ir tam tikrų visuomenės gyvenimo įvykių. Dažniausiai šitie aiškinimai nėra pagrįsti jokiais rimčiau įro-

dytais faktais, tačiau tai neabejotinai teorinė pastanga graikiškąja šio žodžio prasme. Aristotelis sakė, kad istorikai pasakoja apie įvykius, kurie tikrai buvo, o poetai apie įvykius, kurie galėtų būti. Pratešiant šią mintį galima sakyti, kad dauguma šamokslo teorijų kūrėjų yra poetai, o ne mokslininkai. Jie kalba apie mokslinio tyrimo metodų požiūriu nepagrįstus, bet vaizduotei pakankamai įtikinamus dalykus.

Nepaisant viso šamokslo teorijų nepagrįstumo, galima nurodyti kelis jų teigiamo poveikio mokslui aspektus: 1) jos skatina pasitempti kitas, „šamokslo“ sąvokos nevartojančias teorijas, 2) kartais atskleidžia tikrus, o ne tik tariamus šamokslus, 3) padeda kovoti su visuomenėms būdinga politinio slaptumo ir uždaramo atmosfera (Clarke 2002: 418). Kalbant apie trečiąjį šamokslo teorijų poveikio aspektą, galima pastebėti paradoksalų dalyką: šamokslo teorijos pajėgia ne tik kurti, bet ir naikinti šamokslus³. Popperis nematė šio šamokslo teorijų aspekto. Jis manė, kad šios teorijos yra tik žmonių 'apgaudinėjimas'. Tai klaidingas įsitikinimas. Beshamo žodžiais, „[s]amokslo teorija nėra apgaudinėjimas. Priešingai, ji mus verčia susidurti su realia mąstymo ir pažinimo spraga. Geriausiais atvejais šamokslo teorija puikiai naudojami šia spraga. Šamokslo teorija verčia susidurti su nauju kūrybiškumu ir meta iššūkį mūsų realių galimybių koncepcijos šiurkštumui – tai gaivinanti tendencija „mąstyti anapus dėžės“. Tai nėra epistemiškai neatšakingos pastangos. Priešingai, jos yra episteminio kuklumo aktas“ (Besham 2001: 275).

Kai kurie autoriai mano, kad šamokslo teorijos yra sutrikusios vaizduotės kūriny. Leo-

³ Kadangi šamokslus sunku demaskuoti, lieka neaiškus tikrasis mūsų kritinių diskusijų poveikio mastas. Empiriškai sunku įrodyti naikinančių mūsų diskusijų apie šamokslus poveikį. Dažnai gali atsitikti priešingai – diskusijos apie šamokslus gali tik paskatinti šamokslo kultūros plitimą.

nidas Donskis, pavyzdžiui, įrodinėja, kad šios teorijos yra moraliai pažeistos vaizduotės kūrinys (Donskis 2003: 19–79). Jo nuomone, sąmokslų teorijos kuria iškreiptą, neapykantą ir priešų ieškojimu grįstą tikrovės vaizdą. Tai iš dalies teisingas, bet kartu pakankamai vienušiškas požiūris. Sąmokslų teorijos iš tikrųjų dažnai naudojamos kovai su politiniais oponentais, ir tai ypač ryšku antisemitizmo atveju. Tačiau tai neleidžia teigti, kad bet kuri sąmokslų teorija yra politinės neapykantos šaltinis. Galima nurodyti daugybę sąmokslų teorijų, kurios buvo kuriamos siekiant įveikti piliečių pavergimą, pažeminimą ir tarpusavio neapykantą.

Kalbėdami apie sąmokslus, mes susiduriame su Imanuelio Kanto stiliaus antinomijomis, t. y. vienodai pagrįstai galime įrodyti tiek sąmokslų tezę, tiek antitezę. Neįmanoma atmesti prielaidos apie sąmokslų galimybę, tačiau tai dažniausiai labai sunkiai įrodomas dalykas. Galioja Johno Dunso Scoto logikos dėsnis: iš dviejų vienas kitam prieštaraujančių teiginių, kurie abu laikomi teisingi, nesunku išvesti bet kokią – teisingą arba klaidingą – teiginį. Mokslininkai neturi rimto pagrindo sąmokslams įrodyti. Jie lieka įstrigę tarp dviejų vienodai įtikinamų hipotezių. Tik filosofai lengvai gali samprotauti apie sąmokslininkų bandymus paveikti istorijos eigą (Keeley 1999: 111). Empirinius tyrimus atliekantys mokslininkai yra daug atsargesni.

Popperis buvo teisus sakydamas, kad neverta tikėti sąmokslininkų visagalybe. Sąmokslininkai gali daryti įtaką politinių įvykių eigai, tačiau kartu jie patys yra priklausomi nuo visuomenės gyvenimo aplinkybių. Karlo Marxo žodžiais tariant, jie gali kurti istoriją, bet ne taip, kaip patys sugalvoja. Jie gali turėti aiškų savo tikslų supratimą, tačiau visuomenės gyvenimo padariniai dažniausiai stipriai skiriasi nuo to, ką jie yra sumanę. Šalia sąmokslininkų visada veikia daugybė kitų įtakingų visuomenės gyvenimo veiksnių. Tik faktų nepaisanti

vaizduotė gali tvirtinti, kad sąmokslininkai yra tikrieji istorijos kūrėjai. Nesunku įrodyti, kad jų intencijas riboja daugybė nuo jų nepriklausančių aplinkybių⁴.

Filosofai, teologai, psichologai ir kitų socialinių mokslų atstovai dažnai naudoja sąmokslų teorijos elementus. Populiariausia yra religinė sąmokslų versija: paslaptimi esantis Dievas kontroliuoja individų ir visuomenės gyvenimą. Panašiai manė ir Georgas Hegelis, pasiūlęs savo „gudriojo istorijos“ proto koncepciją. Jo nuomone, Dievas valdo pasaulį, o jo plano realizavimas yra pasaulinė istorija. Marxas buvo įsitikinęs, kad žmonės yra ideologinio apgaulinėjimo aukos, nesugebančios išvelgti tikrųjų klasinių interesų. Prancūzų švietėjai ir vėliau Charlesas Darwinas pasiūlė gamtos sąmokslų idėją: žmonės kaip gamtinės būtybės nėra tikrieji savo likimo šeimininkai, bet priklauso nuo jų gyvenimą reguliuojančių gamtos mechanizmų. Sigmundas Freudas sukūrė turbūt įspūdingiausią sąmokslų teoriją: psichiniai procesai yra nulemti aiškiai nematomos sąmonės, o sąmoningi veiksmai yra tik nuo jos priklausomas reiškinys. Visos šios teorijos yra grįstos prielaida, kad egzistuoja paslėptas ir iki galo pažintas įvykių bei veiksmų pagrindas. Tai nėra politinio sąmokslų teorijos, tačiau jos atveria kelią platesniam sąmokslų sąvokos vartojimui.

Amerikiečių istorikas Gordonas S. Woodas mano, jog XVIII a. pabaigai būdingas sąmokslų kultūros suklestėjimas buvo nulemtas gilių pasaulėžiūrinių permainų: „Anksčiau žmonės siekė iššifruoti paslėptą ar pusiau atskleistą Dievo valią; dabar jie siekė suprasti paslėptą

⁴ Pirmieji tai suvokė Adamas Smitas ir Edmundas Burke'as. Pastarojo kūrybos tyrinėtojas Michaelas Freemanas rašo: „Burke'as kartais labai pabrėždavo revoliucijos lyderių sąmokslų reikšmę, tačiau jis niekada nesakė, kad sąmokslas buvo vienintelė ar pakankama revoliucijos priežastis“ (žr.: Freeman 1978: 280).

ar tik pusiau parodytą žmonių valią“ (Wood 1982: 420). Apšvietos laikų žmonės į politinius reiškinius žiūrėjo per asmeninių intencijų, o ne socialinių procesų prizmę. Jiems rūpėjo klausimas „kas tai padarė?“, o ne „kaip tai įvyko?“ Toks požiūris lengvai sukeldavo mintį apie sąmokslus: visą dėmesį sutelkus į žmonių intencijas, bet koks nuo jų besiskiriantis padarinys pradeda atrodyti kaip sąmokslas rezultatas. Dauguma XVIII a. pabaigos švietėjų dar nežinojo to, apie ką pirmasis pradėjo kalbėti Adamas Smithas – socialiniai procesai turi savo, nuo atskirų individų intencijų besiskiriančią raidos logiką. Remiantis šia Woodo pastaba galima teigti, kad garsioji XVIII a. pabaigos ideologijų epocha nebuvo grindžiama vien tikėjimu ideologijomis. Pripažinus sąmokslą ar savaiminės visuomenės tvarkos idėją, galima teigti, kad visuomenėje veikia kažkas daugiau negu vien politinės ideologijos (White 2002: 5).

Liberalių demokratinė visuomenė piliečiai dažniausiai mano, kad sąmokslas yra ankstesnių, mažiau liberalių, epochų reiškinys. Jų nuomone, liberalizmas ir demokratija pašalina didesnio sąmokslas grėsmę. Laisvos visuomenės piliečiai negali būti valdomi slapta, be jų pačių sutikimo. Politinio mechanizmo funkcionavimas privalo būti permatomas ir negali priklausyti nuo kokių nors užkulisių susitarimų. Tai normatyvinis liberalios visuomenės idealas, dažniausiai smarkiai besiskiriantis nuo realybės. Partitės rodo, kad realiai egzistuojančios liberalios visuomenės negali apsieiti be sąmokslų kūrimo.

Net pati laisviausia visuomenė negali išsiversti be tam tikrų veiklų įslaptinimo⁵. Egzistuoja ne tik slaptosios tarnybos, bet ir slaptos derybos, uždari parlamento ir jo komitetų posėdžiai, slaptos politinės intrigos. Be to, liberalios visuomenės politikai ir toliau neatsisa-

ko įprastinės veidmainystės – sakyti viena, o daryti kita. Tai amžinas politinio gyvenimo elementas. Žvelgiant iš liberalizmo politinės filosofijos pozicijų, galima sakyti, jog turi būti atmesti bet kokie slapti sandėriai ir sąmokslai. Tačiau patirtis rodo, kad bet kuri didesnė liberalios visuomenės nesėkmė su viešumu, atvirumu ir piliečių aktyvumu sukuria palankias sąlygas sąmokslas kultūrai skleisti. Liberalios visuomenės išlaiko politinio gyvenimo sceną ir jos užkulisius, dvejopus elgesio standartus ir oponentų apgavystes.

Galima nurodyti daugybę autorių, kurie net tiesiogiai nieko nekalbėdami apie sąmokslas aptarė jų plitimui palankias sąlygas. Tarp jų pirmiausia minėtinas Hayekas. Šio autoriaus nuomone, liberaliosios demokratijos vis labiau pasiduoda organizuotų grupinių interesų spaudimui, o „parlamentai iš esmės nėra pritaikyti tikrajai įstatymų leidybai“ (Hayekas 1999: 151). Valdantiesiems dauguma pradeda skirstyti malones tam tikroms socialinėms grupėms ir taip sukuria nelybę prieš įstatymus – kai kas pradeda daryti didesnę įtaką įstatymų leidėjams. Toks demokratijos išsigimimas skatina įvairių formų savivalę, kartu ir sąmokslas. Nors Hayekas tiesiogiai nieko apie šį dalyką nesako, nesunku suprasti, jog tai visiškai reali vadinamosios „sandorių demokratijos“ galimybė.

Jürgenas Habermasas savo „Strukturwandel der Öffentlichkeit“ nurodo daugybę liberaliojo viešumo problemų, galinčių prisidėti prie sąmokslas kultūros suklestėjimo. Jo nuomone, liberalių visuomenių diskusijos vis labiau praranda savo kritinę funkciją ir tampa manipuliacijos objektu. Piliečiai turi teisę laisvai reikšti savo nuomonę, tačiau jų žodis vis mažiau pajėgus daryti kokią nors didesnę įtaką valdžios institucijoms. Valdžios atstovai patys pradeda formuoti jiems palankią viešąją nuomonę, kuri vis labiau tampa atvirų ir slaptų manipuliacijų objektas. Piliečių sutarimas viešojo gyve-

⁵ Žr. Thompson 1999: 181–193; Ku 1998: 172–192.

nimo klausimais vis dažniau pasiekiamas pasitelkiant vadinamąsias politines technologijas, pirmiau viešųjų diskusijų ir racionalaus problemų svarstymo.

Į kapitalistinio verslo sistemą įsitraukusi žiniasklaida pradeda tarnauti ne visuomenės, bet tam tikrų jos grupių interesams. Piliečiai yra priversti gyventi su nuolatine žiniasklaidos, įtakingų verslo grupių ir politikų sandėrio baime. Habermaso „Structurwandel der Öffentlichkeit“ vykusiai rodo liberalių visuomenių viešumo ir skaidrumo problemas. Šių visuomenių politinis gyvenimas turi daugybę slaptosios, labiau feodalizmo laikams būdingos politikos elementų. Parlamente vis labiau mažėja viešųjų diskusijų reikšmė ir daugėja klausimų, kurie nusprendžiami uždaruose partijų ir frakcijų susirinkimuose. Už atvirų parlamentinių diskusijų galima rasti daugybę smulkių sąmokslų, sukuriama slaptais ar pusiau slaptais ekonominė grupių ir politinių partijų susitarimais.

Alexis de Tocqueville pirmasis pradėjo kalbėti apie „švelnų, taikų ir taisyklėmis suvaržytą despotizmą“. Šis despotizmas atsiranda kaip piliečių valios paralyžiaus padarinys. Piliečiai džiaugiasi savo asmeninio gyvenimo malonumais, o valdžia tvarko jų gyvenimo reikalus ir rūpinasi, kad jie apie nieką kitą negalvotų, tik apie tuos malonumus. Ši valdžia „neterorizuoja, bet gniuždo, sekina, varžo, slopina, bukina ir galiausiai kiekvieną tautą paverčia paprasčiausia baidelių darbinė gyvulių banda, kurią gano vyriausybė“ (Tocqueville 1996: 772–773). Švelnus despotizmas pakerta pilietinę iniciatyvą ir žmonės nebemoka susitelkti kokio nors bendro tikslo labui. Tai atveria kelią smulkiems globėjiskos valdžios sąmokslams.

Liberalios visuomenės jau dažnai sugeba funkcionuoti be piliečių diskusijos apie svarbius viešojo gyvenimo klausimus. Ši paradoksalinė situacija suteikia pagrindą kalboms apie eli-

to sąmokslą. Alasdairo MacIntyre'o žodžiais, „[p]ažangios Vakarų modernybės visuomenės politiškai yra oligarchijos, save maskuojančios kaip liberalios demokratijos. Didžioji dauguma gyventojų neprileidžiama prie narystės elite, kuris sprendžia apie alternatyvas, iš kurių leista rinktis rinkėjams“ (Knight 1998: 237). Tokie tvirtinimai griauja tradicinius liberalų įsitikinimus dėl jų ginamos politinės tvarkos viešumo, atvirumo ir skaidrumo. Nuo šių tvirtinimų jau tik žingsnis iki sąmokslų vaidmens pripažinimo.

Viduramžių ir ankstyvosios modernybės monarchijos propagavo slaptą politiką. Liberalizmas formavosi kaip pastanga įveikti šį politinio gyvenimo reiškinį. Imanuelis Kantas viešumą paskelbė pagrindiniu respublikinės santvarkos principu: „Visi su kitų žmonių teise susiję poelgiai, kurių maksimos nesuderinamos su viešumu, yra neteisingi“ (Kant 1996:161–162). Tačiau šio principo įtvirtinimo kelyje liberalai susidūrė su daug didesniais sunkumais, negu tikėjosi. Sąmokslų kultūrai įveikti šiandien jau neužtenka vien tradicinių liberalų samprotavimų apie žmogaus teises, žalos nedarymą ir nešališkumą.

Sąmokslas visada yra didelis iššūkis piliečių tarpusavio pasitikėjimui. XVIII a. pabaigos respublikonai šiam dalykui skyrė didžiulį dėmesį. Woodo tvirtinimu, Massachusettso teismai apgavystės ir apgaulės atvejus traktavo net daug griežčiau negu atvirą prievartą (Wood 1982: 426). Tai buvo priemonė, turėjusi užkirsti kelią sąmokslų kultūros plitimui. Šis senųjų respublikonų dėmesys piliečių tarpusavio pasitikėjimui šiandien vertas naujo apmąstymo. Tik tarpusavio pasitikėjimas gali padėti įveikti sąmokslų kultūros plitimą. Šiandien būtina iš naujo apmąstyti seną, tačiau nepagrįstai užmirštą klausimą: „Kodėl laisvų piliečių visuomenėje (kuri dažnai pristatoma kaip atvira visuomenė) kažkas bando veikti slaptai, o ne atvirai?“

LITERATŪRA

- Abbate, Fred J. 1974. „The Conspiracy Doctrine: A Critique“, *Philosophy and Public Affairs* 3 (3): 295–311.
- Bersani, Leo. 1989. „Pynchon, Paranoia, and Literature“, *Representations* 25 (Winter): 99–118.
- Besham, Lee. 2001. „Living with the Conspiracy“, *The Philosophical Forum* 32 (3): 265–280.
- Besham, Lee. 2003. „Malevolent Global Conspiracy“, *Journal of Social Philosophy* 34 (1): 91–103.
- Clarke, Steve. 2002. „Conspiracy Theories and Conspiracy Theorizing“, *Philosophy of the Social Sciences* 32 (2): 131–150.
- Coady, David. 2003. „Conspiracy Theories and Official Stories“, *International Journal of Applied Philosophy* 17 (2): 199–211.
- Donskis, L. 2003. *Forms of Hatred: The Troubled Imagination in Modern Philosophy and Literature*. Amsterdam; New York: Rodopi.
- Freeman, Michael. 1978. „Edmund Burke and the Theory of Revolution“, *Political Theory* 6 (3): 277–297.
- Hayekas, Friedrichas. 1999. *Teisė, įstatymų leidyba ir laisvė*. T. 3. Vert. A. Degutis. Vilnius: Eugrimas.
- Hobbes, Thomas. 1999. *Leviatanas*. Vert. K. Rastenis. Vilnius: ALK/Pradai.
- Hofstadter, Richard. 1964. „The Paranoid Style in American Politics“, *Harper's Magazine*, November: 77–86.
- Kant, Immanuel. 1996. *Politiniai traktatai*. Vert. A. Gailius ir G. Žukas. Vilnius: Aidai/ALK.
- Keeley, Brian L. 1999. „Of Conspiracy Theories“, *The Journal of Philosophy* 96 (3), 1999: 109–126.
- Keeley, Brian L. 2003. „Nobody Expects the Spanish Inquisition! More Thoughts on Conspiracy Theory“, *Journal of Social Philosophy* 34 (1): 104–110.
- Knight, Kelvin (Ed.) 1998. *The MacIntyre Reader*. Notre Dame, Indiana: University of Notre Dame Press.
- Ku, Agnes. S. 1998. „Boundary Politics in the Public Sphere: Openness, Secrecy, and Leak“, *Sociological Theory* 16 (2): 172–192.
- Lietuvių kalbos žodynas*. 1981. T. 12. Vilnius: Mokslas.
- Makiavelis, Nikolas. 1992. *Rinkiniai raštai*. Vert. P. Račius. Vilnius: Mintis.
- Pidgen, Charles. 1995. „Popper Revisited, or What Is Wrong with Conspiracy Theories?“, *Philosophy of the Social Sciences* 25 (1): 3–34.
- Popper, Karl R. 1959. „Prediction and Prophecy in the Social Sciences“, in *Theories of History*. Ed. by P. Gardiner. New York: Free Press, 276–285.
- Popper, Karl R. 1998. *Atviroji visuomenė ir jos priešai*. Vert. A. Šliogeris. Vilnius: Pradai.
- Russell, Bertrand. 1998. „Science and Ethics“, in *Ethical Theory 1: The Question of Objectivity*. Ed. by J. Rachels. Oxford University Press, 19–27.
- Schmitt, Carl. 1996. *The Concept of the Political*. Trans. by G. Schwab. Chicago: The University of Chicago Press.
- Simmel, Georg. 1906. „The Sociology of Secrecy and of Secret Societies“, *The American Journal of Sociology* 11 (4): 441–498.
- Solak, Zbigniew. 2004. *Między Polską a Litwą: Życie i działalność Michała Römera*. Kraków: Wydawnictwo ARCANA.
- Thompson, Dennis F. 1990. „Democratic Secrecy“, *Political Science Quarterly* 114 (2): 181–193.
- Tocqueville, Alexis. 1996. *Apie demokratiją Amerikoje*. Vert. V. Petrauskas. Vilnius: ALK/Amžius.
- Vitgenšteinas, Liudvigas. 1995. *Rinkiniai raštai*. Vert. R. Pavilionis. Vilnius: Mintis.
- White, Ed. 2002. „The Value of Conspiracy Theory“, *American Literary History* 14 (1): 1–31.
- Wood, Gordon S. 1982. „Conspiracy and Paranoid Style: Causality and Deceit in the Eighteenth Century“, *The Williams and Mary Quarterly* 39 (3): 401–441.

CONSPIRACY AS A PROBLEM OF POLITICAL SCIENCE AND LIBERAL SOCIETY

Alvydas Jokubaitis

Summary

The article discusses the concept of political conspiracy. This concept is a great challenge to a positivistic understanding of political science. The criticism of conspiracy theory proposed by Karl Popper contradicts the main methodological ideas maintained by the author. His view on conspiracy theory may be described as incoherent and one-sided. Conspiracy is an ambitious challenge to contemporary liberal political philosophy. It is widely asserted that conspiracy

is an insignificant element in the political life of a liberal society. This view is hardly substantiated. Even in the most liberal society there are a lot of clandestine agreements, undercover subjects of political life and manipulations of public opinion. Many phenomena of contemporary liberal society encourage us to regard conspiracy from a different perspective.

Keywords: conspiracy, conspiracy theory, positivism, liberalism.

Įteikta 2006 01 07